

Отримано: 14.12.2025

Прорецензовано: 06.01.2026

Прийнято до друку: 16.01.2026

email: d.antoniuk@ukma.edu.ua

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0009-0003-4606-9556>DOI: <http://doi.org/10.25264/2409-6806-2026-37-47-51>Антонюк Д. Президенти міста Житомира в 1782–1793 роках. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія» : серія «Історичні науки»*. Острог, 2026. Вип. 37. С. 47–51.

УДК: 94(477.5) "18"

Данило Антонюк,
аспірант кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ПРЕЗИДЕНТИ МІСТА ЖИТОМИРА В 1782–1793 РОКАХ

У статті проаналізовано запровадження уряду президента в Житомирі під час реформ міського устрою другої половини XVIII ст. у Речі Посполитій. Розглянуто зміну структури міського самоврядування: скасування «класичних» урядів бурмістра та лентвійта, поява в структурі магістрату президентів та віцепрезидентів. Окреслено основні обов'язки нового очільника магістрату. В загальних рисах розглянуто персоналії житомирських президентів, склад їх родин, їх зв'язки в міському середовищі.

Ключові слова: *магдебурзьке право, самоврядування, магістрат, судочинство, Річ Посполита, ранньомодерна доба, міщани.*

Danylo Antoniuk

THE PRESIDENTS OF ZHYTOMYR CITY IN 1782–1793

This article examines the introduction of the position of president in Zhytomyr magistrate during the urban reforms of the second half of the 18th century within the Polish-Lithuanian Commonwealth, as the rule of Stanisław August Poniatowski in 1764 was characterized by significant social-political transformations. The article highlights the transformations in self-governance. Such as abolition of position of burmistrz and lantwóyt, which lead to the installation of president and vice-president in magistrate. This article highlights main responsibilities assigned to the president emphasizing his role in overseeing city administration, including the management of urban development, sanitation and other municipal duties. It also explores the impact of the Good Order Commissions, established in 1768 on the municipal transformations in Zhytomyr. Also, the article provides information about the personal backgrounds of Zhytomyr's presidents, examining their families, social standing, and connections within the urban community. The transition to a presidential system marked a critical moment in the evolution of municipal governance in Zhytomyr, reflecting broader changes across the region and the Polish-Lithuanian Commonwealth in general.

Keywords: *Magdeburg law, self-government, magistrate, judiciary, Polish-Lithuanian Commonwealth, early modern period, burghers.*

Прихід до влади Станіслава-Августа Понятовського у 1764 році ознаменував собою початок доби реформ у Речі Посполитій. Держава, яка досі жила за лекалами XVI ст., увійшла в епоху радикальних трансформацій суспільно-політичного життя. Втім, не всі представники панівного стану позитивно сприймали нововведення, запропоновані королем та його послідовниками. Опоненти монарха та правителі сусідніх імперій активно протистояли запровадженню життєво необхідних для держави реформ, і це вилилося у серію конфедерацій, збройних виступів шляхти. У часи правління Понятовського їх було п'ять – найбільше за всю історію Речі Посполитої. Попри це, навіть на східних околицях держави нововведення запроваджувалися, хоч і поволі.

Зміни охоплювали різні сфери життя – від запровадження трирівневої системи освіти до формування регулярної армії та проведення податкової реформи. З-поміж усіх трансформацій, яких зазнала держава в цей час, звернімо увагу на нововведення, що стосувалися урбаністичних центрів. Ще напередодні елекції монарха, на конвокаційному сеймі 1764 року, шляхта ухвалила закон «Про убезпечення міст», який передбачав ліквідацію юридик – ділянок, непідконтрольних магістратам. За цим же приписом шляхта та духовенство, що мешкали в місті, мали сплачувати чинш до його скарбниці. Окрім того, «людям молитви» заборонялося набувати нову нерухомість у межах міста [16, s. 11-12].

Наступним етапом трансформацій стало запровадження в 1768 році Комісії доброго порядку – адміністративних органів, що мали покращити господарську ситуацію в містах та осучаснити модель самоврядування. Головними завданнями Комісії були реформи міського самоврядування, контроль над санітарною ситуацією, протипожежною безпекою, оцінка стану будівель та доріг тощо. До складу комісій входила місцева шляхта, а очолював її хтось із senatorів воєводства. Перші інституції, які опікувалися всіма цими питаннями, виникли у центральній частині держави, однак упродовж наступного десятиліття їх аналоги розпочали свою роботу у багатьох королівських містах Речі Посполитої, включаючи її південно-східні околиці [16, с. 12, 17, 22].

Проблема реалізації реформ другої половини XVIII ст. в українських воєводствах є практично недослідженою у вітчизняній історіографії, чим і зумовлена актуальність цієї розвідки. Втім, варто відзначити декілька праць, автори яких порушували питання змін міського устрою в 1760–1790-х роках. Всі вони, так чи інакше, стосувалися великих міст, які виконували функції адміністративних центрів держави. У 1920-х Петро Абрамович на основі манускрипта «Зібрання прав і привілеїв міста Житомира», що не дійшла до наших днів, реконструював склад Комісії доброго порядку Київського воєводства і в загальних рисах охарактеризував перебіг та результати її роботи. Ця праця не була опублікована та зберігається в особовому фонді дослідника в Державному архіві Житомирської області [5, арк. 1-291]¹. Про реалізацію міських реформ у Кам'янці-Подільському побіжно згадував у своїй монографії Микола Петров [9, с. 78, 235, 338]. Частково цього питання торкається в роботі про міста Правобережної України в XVII–XVIII ст. Валентин Отамановський [8, с. 356, 461].

Польська історіографія є значно багатшою на праці, присвячені добі короля Станіслава-Августа. Передусім, варто відзначити вже нині класичну працю Тадуеша Корзона про «внутрішню історію Польщі» [15], а також спеціальні праці, в яких висвітлюються питання запровадження міських реформ і роботи Комісії доброго порядку. Більшість із них написана на матеріалах польських міст Речі Посполитої, і лише в деяких дослідженнях порушується питання реалізації реформ на південному сході держави. Найбільшим тутешнім містом був Житомир, що від середини XVII ст. виконував роль адміністративного центру Київського воєводства. Наразі існує лише одна наукова стаття, яка присвячена історії міста цього періоду. Йдеться про розвідку Наталії Білоус, у якій авторка підняла питання надання Житомиру магдебурзького права. На думку дослідниці, місто не могло отримати привілеїв на самоврядування ще в 1440-х роках, як припускали енциклопедисти XIX ст. Натомість, магдебургію Житомир міг отримати незадовго до початку Козацької революції середини XVII ст. [3, с. 83].

Реконструювати повний склад самоврядної установи міста у найдавніший період досить складно, адже його актові книги не збереглися. Частково компенсують їх свідчення, що потрапили на сторінки актів Житомирського гродського суду. Наталії Білоус вдалося з'ясувати, що до складу магістрату у 1640-х роках входили сотники, райці, бурмистр та лантвійт. Авторка довела, що перші з них виконували функції лавників, і їх було не більше трьох [3, с. 78].

Про склад житомирського магістрату протягом більшої частини XVIII ст. відомо небагато. Втім, знаємо, що напередодні реформи 1782 р. (про яку йтиметься далі) до нього, як і раніше, входили лантвійт та бурмистр. Точне число лавників та райців достеменно невідоме. Річ у тім, що книги житомирського магістрату ранішого часу не збереглися, а в актах Київського гродського суду, де подекуди трапляються згадки про членів міського уряду, повний склад жодної з палат самоврядної установи не наводиться.

Стара структура магістрату припинила існування у 1782 р., коли Комісія доброго порядку розпочала реформувати міський уряд. Указ про запровадження Комісії доброго порядку для королівських міст Речі Посполитої було видано на сеймі 1768 р. Житомирська комісія була створена 26 серпня 1778 р. [5, арк. 37-40]. До її складу входили 20 осіб – земські урядники Київського воєводства, які мали добре знати поточний стан справ в Житомирі – столиці цієї адміністративної одиниці [5, арк. 37, 39].

Станом на 1782 рік, коли Комісія доброго порядку звернула свою увагу на самоврядну установу міста, у складі магістрату досі були бурмистр та лантвійт. Останній підписував документи «від свого імені та імені всього міста», що свідчить про його вищість у ієрархії урядників [11, арк 15 зв.].

¹ Антонюк Д. М. Житомир останньої чверті XVIII ст. у неопублікованій праці Петра Абрамовича. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2025. Т. 8. С. 115-120.

Житомирська Комісія доброго порядку під час реформ міського устрою взувалася на Познань, що на той час вже була визнана зразком для наслідування у питанні нововведень [11, арк. 10 зв.–11]. За рішенням установи уряди лантвійта та бурмистра було скасовано і запроваджувалися позиції президента та віцепрезидента. Згідно з приписами, саме президент відтепер мав очолювати самоврядну установу міста, хоча уряд вїйта, який виконував функції керівника магістрату, залишався. Втім, до обов'язків вїйта відтепер входили лише судові функції, а представницькі переходили до президентів. До речі, до обов'язків президента та віцепрезидента входило і обрання вїйта [17, s. 19].

Житомир був не першим містом, який зазнав трансформації під впливом реформ XVIII ст. Піонером у цій справі стала столиця держави Варшава (1765), однак дійсно серйозних успіхів було досягнуто у Познані. Король позитивно оцінив напрацювання тутешньої Комісії доброго порядку, після чого наказав усім королівським містам взоруватися на Познань у питанні реформи різних сфер міського життя [16, s. 97-98]. У 1781 році ці рекомендації були видані друком, а вже за рік бачимо свідчення їх застосування в Житомирі [11, арк. 10 зв.–11]. На диво, у «Змісті устав для міста Його королівської милості Познані» обов'язки президента чітко не визначені, хоча «посадові інструкції» для інших урядників магістрату прописані досить докладно.

Перша відома згадка про житомирського президента датована 10 червня 1782 року. Тоді під патронатом старости Яна-Каєтана Ілінського відбулися вибори до магістрату, склад якого докорінно змінився. Відтепер в самоврядній установі міста засідав президент, віцепрезидент, п'ятеро райців, вїйт, четверо лавників, писар, інстигатор та кварталмістр [11, арк. 10 зв.–11]. Як бачимо, склад магістрату зазнав трансформації, яка порушувала усталену традицію. Останні два уряди також було запроваджено у світлі реформ за «познанським зразком». Інстигатор виконував функції публічного обвинувача, а кварталмістр контролював сплату податків [17, s. 25–27].

У декларації про результати виборів 1782 р. зазначено, що президент і віцепрезидент обиралися на рік. У Познані, на яку мусили взоруватися реформатори по всій країні, кандидата після обрання затверджував Великопольський генерал [17, s. 18]. У Житомирі участь у формуванні складу магістрату брав староста Ян-Каєтан Ілінський, який входив до складу Комісії доброго порядку [11, арк. 10 зв.–11, 210].

За період від обрання першого президента і до входження міста у склад Російської імперії вдалося виявити імена чотирьох житомирських президентів: Яна Левандовського, Яцека Гурського, Флоріана Новицького і Федора Радевича (Теодора Радзевича). Не виключено, що до цього списку варто віднести також і Францішка Шестковича.

Першим новостворений уряд обійняв Ян Левандовський, який до самого моменту обрання (18 червня 1782 р.) виконував функції житомирського лантвійта [11, арк. 10 зв.–11, 15 зв.]. Президентом Житомира Левандовський був до травня 1787 року, поки не «ухилився від свого уряду». Тут бачимо розходження між теорією та практикою: Левандовський очолював магістрат протягом майже п'яти літ, хоча згідно з приписами, його обирали всього на рік. Чим було зумовлено такий юридичний казус – поки невідомо. Можливо, Левандовський мав серйозні зв'язки у міському середовищі або навіть і з членами Комісії доброго порядку, яка, зрештою, і реалізовувала всі проекти реформ.

Після відставки президента весь склад магістрату було переобрано. Після цього Ян Левандовський залишився у складі магістрату [11, арк. 210–210 зв.], але якою була його позиція після 1787 року – сказати складно через деяку термінологічну плутанину. Хоча міські акти, на відміну від метричних книг латинської кафедри, в яких зустрічаємо інформацію про урядника, велися польською мовою, всюди вони називають Левандовського латинським окресленням «proconsul» [2, s. 519.], тобто бурмистр. У метричних записах, залежно від періоду, він згадується то як проконсул, то як консул, тобто райця [4, арк. 38–38 зв.]. Ми вже з'ясували, що з 1782 року уряду бурмистра в Житомирі не було, оскільки його замінив президент, яким після відставки Левандовського став Яцек Гурський [11, арк. 221–221 зв.]. З цього можна зробити тільки той висновок, що пан Ян після головування у місті перейшов до ради магістрату і за авторитетом вважався старшим із райців.

Про родину першого президента Житомира знаємо небагато. Її склад вдалося частково реконструювати завдяки перепису католицького населення Житомира 1790 року. Левандовський фіксується у цьому джерелі як 51-річний чоловік, у домівці якого мешкали дружина Констанція, молодша за нього на 11 років, син Себастьян (18 pp.), падчерка Анна (15 pp.) та двоє слуг [13, арк. 172]. Оскільки сім'я була католицькою, можна припустити, що вона мала польське походження; у ранньомодерний час етнічний поділ був близьким до конфесійного.

Я. Левандовський проживав у самому центрі міста – його кам'яниця розташовувалася на ринковій площі. На мапі 1781 р. споруда вже позначена як його власність. Стає зрозуміло, Левандовський придбав цю нерухомість ще до старту реформ міського самоврядування. Знаємо, що житомирський магістрат на початку 1790-х проводив у кам'яниці Левандовського свої засідання, з чого можемо зробити висновок, що будівля була достатньо великою. Ще одним фактором, який свідчить про заможність першого президента Житомира, є те, що більшість будівель у місті була дерев'яна, а кам'яними були лише його помешкання, кафедральний костел та бернардинський монастир [10, с. 107; 2, с. 517].

Під час першої ротації у «магістраті нового зразка» (1787) місце Левандовського зайняв Яцек (Яцько) Гурський – колишній житомирський вїйт [13, арк. 210]. Він очолював самоврядну установу міста близько трьох років – знову-таки, значно більше, ніж було передбачено *de iure*. На інформацію про конфесійну приналежність та склад родини Яцека Гурського натрапляємо в метричній книзі житомирського кафедрального костелу св. Софії. Завдяки їй дізнаємося про те, що дружиною нового очільника міста була Йоана Левандовська, яка, вочевидь, була близькою родичкою – сестрою, донькою чи небогою – попереднього президента Житомира Яна Левандовського [4, арк. 5]. У шлюбі з Йоаною Гурський мав щонайменше чотирьох дітей – доньок Францішку (1786), Маріанну (1787), Катажину (1788) та Гелену-Юліану (1789) [4, арк. 5, 15 зв., 26 зв.–27, 39].

Наступним президентом Житомира був Теодор Радзевич (Федір Радевич), який обійняв свою позицію в 1791 р. На уряді він пробув до кінця наступного року. Протягом декількох місяців виконував обов'язки віцепрезидента, поки знову не очолив магістрат в середині 1793-го [4, арк. 59 зв., 84, 86, 92].

На відміну від попередників, Радзевич був уніатом, про що свідчить перепис житомирян східного обряду 1791 р. На той момент президент мав всього 28 літ і був неодруженим. Разом із ним під одною стріхою проживав його слуга, а також вдова Агрипина Бобричка з сином Федором [13, арк. 502]. Скоріше за все, це були родичі колишнього житомирського лавника Василя Бобрика, який фігурував у міських актах у 1782–1790 роках [11, арк. 11, 35, 234–235 зв.].

Уперше Радзевич згаданий у міських актах ще 1782-го в ролі писаря. Тоді йому був всього 21 рік. Той факт, що особа в настільки молодому віці вже очолювала канцелярію магістрату, наштовхує на думку, що Радзевич міг потрапити до самоврядної установи міста завдяки родинним зв'язкам, що було цілком звичною практикою в ті часи.

У переписі унійного населення Житомира бачимо інформацію про родичів Федора – Лавріна (79 р.) та Кузьму (37 р.). Перший мав сина Йосифа, а другий – трьох дітей: Тетяну, Оксану і Михайла [13, арк. 499, 501зв.–501]. Федір Радзевич мав нерухомість у місті: у 1786 р. він придбав за 49 злотих земельну ділянку з будинком у житомирянки Варвари Лапчихи. Новопридбаний «пляц з халупою» розташовувався над річкою Кам'янкою, а його сусідами були міщани Прокіп Царенко та Каленик Ошурок. Наступним надбанням Федора став будинок на вулиці Київській, майже в самому центрі Житомира. Його він отримав від родичів Лавріна та Феодосії у 1790 р. [12, арк. 258зв.–259].

Францішек Шесткович міг також обіймати уряд житомирського президента у 1793 р. У метриці кафедрального костелу поруч із його іменем стоїть окреслення «*praetor*», що є латинським відповідником звичного нам терміну «бурмистр» [11, арк. 95зв.]. Знаємо, що до 1793 р. Ф. Шесткович був райцею в самоврядній установі міста [4, арк. 54]. На момент проведення перепису населення Житомира у 1790 р., Ф. Шесткович був 42-літнім католиком. Його домогосподарство було незвичайно людним: у ньому мешкало 23 особи, в той час як середній коефіцієнт диму в тогочасному Житомира становив 4-5. Окрім самого Францішка, у домі урядника проживала його дружина Гелена, семеро слуг та родини Яна Слободи та Франциска Кислейсона [13, арк. 174]. Величезне помешкання Шесткович придбав за 4600 злотих у майора коронного війська Яна Серванського, а розташовувалося воно в самому серці Житомира – на ринковій площі міста [11, арк. 144]. З цього можемо зробити висновок, що Шесткович був дуже заможною людиною, якщо міг дозволити собі елітну нерухомість у центрі міста. Можливо, він був купцем. Сусідами Шестковича були міщани Федір Якименко та Артем Павленко [11, арк. 144].

У висновку можна сказати, що на східній околиці Речі Посполитої реформа міського самоврядування була реалізована лише частково. З її видимих результатів можна назвати запровадження уряду президента, який відтепер очолював магістрат. Цей урядник перебрав на себе частину обов'язків вїйта, обирався (у випадку Житомира) старостою. Завдяки виявленим джерелам, ми можемо частково

зрозуміти, які люди ставали президентами Житомира: хто вони були за походженням, яким був їхній фінансовий статус, зв'язки в міській спільноті тощо. Втім, тема однозначно потребує подальших досліджень на основі міських книг, карти Житомира 1781 р., актів Київського й Житомирського градських судів та інших джерел, що можуть пролити світло на історію уряду в добу реформ.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (АЮЗР). Киев, 1905. Ч. 7, т. 3 (ч. 2). 686 с.
2. АЮЗР. Киев, 1869. Ч. 5, т. 1. 736 с.
3. Білоус Н. Розвиток самоврядування в Житомирі в XV – першій половині XVII ст. *Київська старовина*. Київ, 2001. № 3. С. 73-86.
4. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф. 178. Оп. 51. Спр. 119 (метрична книга житомирського костелу, 1786-1799 pp.). 205 арк.
5. ДАЖО. Ф. Р-3409. Оп. 1. Спр. 3. 291 арк.
6. Отамановський В. Міста Правобережної України другої половини XVII – XVIII століть: панорама соціально-економічних трансформацій: монографія / Валентин Отамановський; пер. з рос., передм., ред. Арсен Зінченко. Харків ; Вінниця, 2025. 658 с.
7. Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії губернського Житомира. *Архітектурна спадщина Волині*. 2016. Вип. 5. С. 100-120.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 13. Оп. 1. Спр. 1 (актова книга житомирського магістрату, 1782-1787 pp.). 258 арк.
9. ЦДІАК України. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 4 (актова книга житомирського магістрату, 1788-1794 pp.). 668 арк.
10. ЦДІАК України. Ф. 1044. Оп. 1. Спр. 1 (посімейні списки парафіян католицького та уніатських церков м. Житомира, 1790-1791 pp.). 1342 арк.
11. Jędzejewski T. Działalność Komisji Boni Ordinis dla miast wielkorządów krakowskich w Olkuszu w latach osiemdziesiątych XVIII stulecia. *Kwartalnik Historyczny*. 2017. Rocznik CXXIV, 2. С. 237—265.
12. Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794): badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego. Kraków, 1882. 513 s.
13. Tyszkiewicz B. Komisja Dobrego Porządku w Poznaniu 1780–1784. Poznań, 2006. 196 s.
14. Treść ustaw dla miasta J. K. Mci Poznania przez Komisję J. K. M. Dobrego porządku wojewódstwa poznańskiego w roku 1780 uchwalonych. Warszawa, 1781. 91 s.

References:

1. Bilous N. Rozvytok samovriaduvannia v Zhytomyri v XV – pershii polovyni XVII st. *Kyivska starovyna*. Kyiv, 2001. № 3. S. 73-86.
2. Jędzejewski T. Działalność Komisji Boni Ordinis dla miast wielkorządów krakowskich w Olkuszu w latach osiemdziesiątych XVIII stulecia. *Kwartalnik Historyczny*. 2017. Rocznik CXXIV, 2. S. 237—265.
3. Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794): badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego. Kraków, 1882. 513 s.
4. Otamanovskyi V. Міста Правобережної України другої половини XVII – XVIII століть: панорама соціально-економічних трансформацій: монографія / Валентин Отамановський; пер. з рос., передм., ред. Арсен Зінченко. Kharkiv ; Vynnytsia, 2025. 658 s.
5. Rychkov P. Kartografichni dzherela do urbanistychnoi istorii hubernskoho Zhytomyra. *Arkhitekturna spadshchyna Volyni*. 2016. Vyp. 5. S. 100-120.
6. Tyszkiewicz B. Komisja Dobrego Porządku w Poznaniu 1780–1784. Poznań, 2006. 196 s.
7. Treść ustaw dla miasta J. K. Mci Poznania przez Komisję J. K. M. Dobrego porządku wojewódstwa poznańskiego w roku 1780 uchwalonych. Warszawa, 1781. 91 s.